Waterkracht versus mechanische drijfkracht

Evolutie van de watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten

deel 1

Jacques DE RO

Geraardsbergen maakte tijdens het Ancien Régime deel uit van het historische 'Land van Aalst', dat P. Bauters in 1998 omschreef als een typisch watermolenlandschap. De natuurelementen water en wind werden tot diep in de 19de eeuw als enige energiebron aangewend voor de vervaardiging van zowel basisvoedingsstoffen (graan, olie, mout) als luxegoederen (papier). Na de introductie van de eerste stoommachine (1838) in de Denderstad, stonden de molenaars voor een belangrijke keuze: behoud van de waterkracht of invoeren van de mechanische drijfkracht. Voor de meeste betekende kiezen voor de nieuwe energiebron tevens investeren in een betere toekomst. Zo werd waterkracht geleidelijk verdrongen door stoomkracht, die zorgde voor een hogere productie. Deze evolutie bleef niet zonder gevolgen voor de historische watermolens… Terwijl windenergie de laatste jaren aan hernieuwde belangstelling wint, blijven van de talrijke watermolens alleen nog idyllische prentkaarten over.

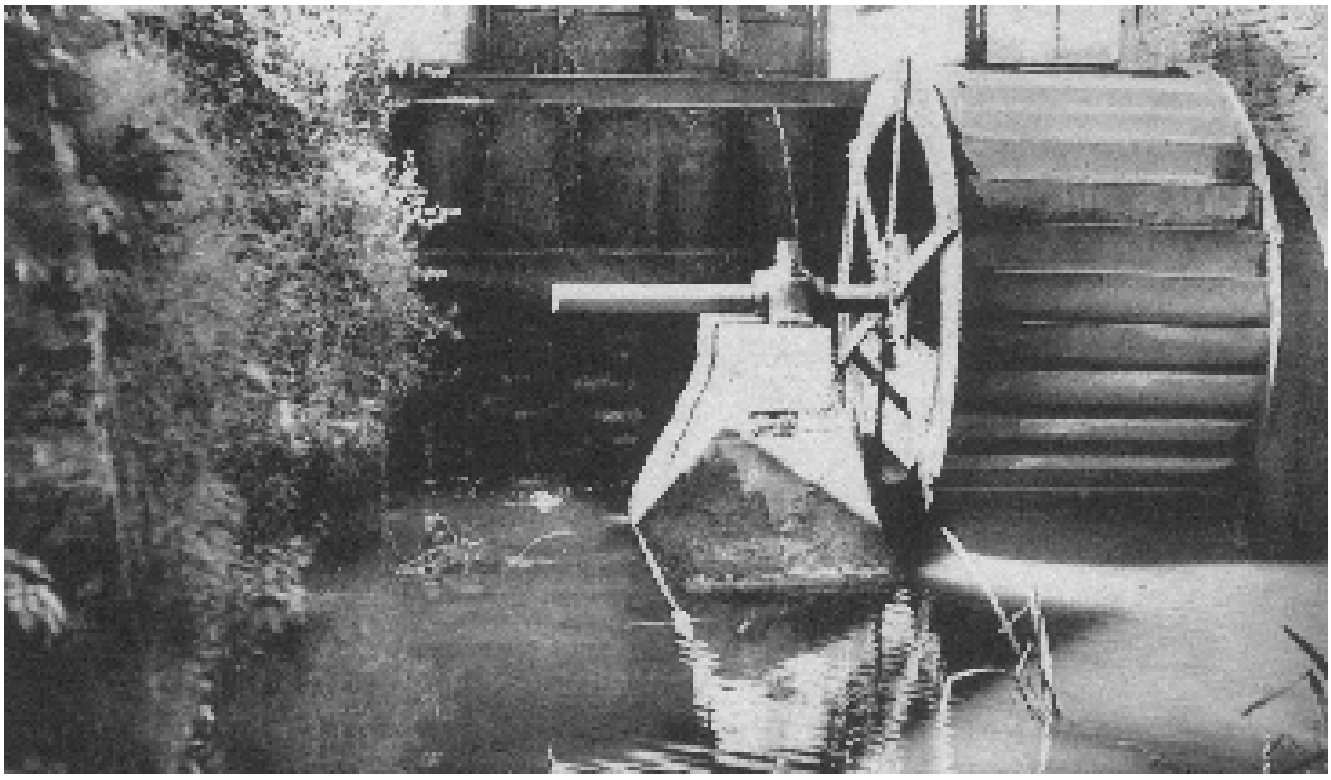

Afb. 1: Bovenslagrad van de watermolen van Ophasselt (voor 1940)

Ontwikkelingsgeschiedenis van de watermolens

Vanaf de tijd dat de mens graan als voedsel ging gebruiken, kwamen de molen en het malen tot ontwikkeling. Graansoorten verschaffen immers alleen een gemakkelijk verteerbaar voedsel, voor mensen en dieren, als ze tot meel worden verwerkt en dus gemalen worden. De eerste watermolens in Vlaanderen waren dus graanmolens. Zij bezaten vermoedelijk geen verticaal maar een horizontaal waterrad. De diversificatie van de watermolen naar verschillende functies toe kon pas op gang komen, nadat de verticale watermolen goed en wel in Europa was doorgedrongen. Uit de studie van oorkonden kon worden opgemaakt dat dit proces in onze contreien zich al had voltrokken omstreeks 1040. Een verticale watermolen bezit een verticaal waterrad dat een horizontale wateras aandrijft en een haakse overbrenging heeft naar de verticale maalas.
Het waren dikwijls boerderijmolens, geïsoleerde watermolens in een autonoom gebouw kwamen zelden voor. Zij werden vaak opgetrokken in afgelegen lager gelegen plaat-sen, langs een beek en omringd door weiden en bossen.

Een belangrijke concentratie aan watermolens lag in het gebied tussen de Schelde en de Dender (Vlaamse Ardennen), waar praktisch uitsluitend bovenslagmolens (*afb. 1*) voorkwamen[1]. Het water bij de bovenslagmolens wordt aangevoerd over een goot en brengt, door op het rad te vallen, het rad in beweging. Bij de onderslagmolens stroomt het water onder het rad door en drijft het op die manier aan. Dit type watermolens met bescheiden oppervlakte en één koppel molenstenen kon in de 13de eeuw slechts 300 inwoners bedienen. Het verdween in Vlaanderen in de 15de en 16de eeuw met de opkomst van de windmolens.

Bij onvoldoende aanvoer van water werd vaak een zogenaamde wijer of stuwvijver aangelegd. Het opstuwen van water kon op diverse manieren gebeuren: door de aanleg van een dam in de beek werd het opgestuwde water over een goot naar het rad geleid (bovenslagmolens), of via speciaal geconstrueerde sluizen op middenhoogte op het rad gebracht (middenslagmolens), of men kon door middel van sluizen een stroomversnelling bewerkstelligen (onderslagmolens)[2].
Watermolens die voor 1250 in Vlaanderen werden opgericht waren bijna altijd graanwatermolens. Hoewel zij steeds in de meerderheid zijn gebleven, werkten zij later zeer vaak samen met een oliewatermolen (ook vaak slagmolen genoemd). Deze bezat meestal een afzonderlijk waterrad en lag aan de andere oever van de beek. Uitgerust met stampers in stamppotten en eventueel met hamerbakken, plette dergelijke molen in hoofdzaak raap-, kool- en lijnzaad. Schorsmolens, (wellicht de oudst bekende vermelding in Oost-Vlaanderen dateert uit 1296) werkten enigszins als graanmolens en waren dus uitgerust met maalstenen. Zij vermaalden met grof gescherpte stenen eikenschors, die als grondstof werd aangewend voor de leerlooierij. Reeds talrijk waren tijdens de 13de eeuw in de Vlaamse steden de moutmolens die produceerden voor de bierbrouwerijen. Tenslotte waren er nog de papiermolens (eerste vermelding in 1230 te Houplines aan de Leie). In deze molens werden heien of hamers opgetild door middel van een horizontale as, waarop nokken zaten die de heien ophieven aan vuisten die daar waren ingewerkt.

Waterkracht versus mechanische drijfkracht

Met de succesvolle opmars van de stoommachine in de eerste helft van de 19de eeuw, moesten de oude watermolens optornen tegen een steeds sneller opgedreven mechanische drijfkracht. Bij verstek aan waterkracht (in droge periodes tijdens de zomermaanden viel de molen bij gebrek aan water stil, wat ook gebeurde tijdens koude wintermaanden als beek en waterrad vastvroren) (*afb. 2*) werd meer en meer beroep gedaan op een supplementaire stoommachine. De molen kreeg dan geleidelijk een nieuw aanzicht door het optrekken van bijkomende gebouwen

Afb. 2: Molen en waterrad zijn onbruikbaar bij hevige vorst (watermolen van Ophasselt, januari 1940)

[1] P. BAUTERS, *Van zadelsteen tot zetelkruier. Tweeduizend jaar molens in Vlaanderen.* Boek 1- Geschiedenis van het malen met natuurlijke drijfkracht, Gent, 1998, pp. 7, 32, 51, 88-89, 103.
[2] F. STOKHUYZEN, *Molens*, Haarlem, 1981, pp. 131-132,142-143.

waarin de stoomketel en dito machine werden ondergebracht. De oprichting van een hoge schoorsteen en de stelselmatige aanbouw van nieuwe ruimten (zoals magazijnen, werkateliers…) maakten van het geheel een klein industrieel complex. De eigenaar-uitbater noemde zich niet langer molenaar, maar "industrieel" of "ondernemer". Decennia later is vaak quasi niets meer terug te vinden van de oude historische watermolen, enkel het riviertje of de beek die langsheen het bedrijf vloeit doet eraan herinneren…

Voor de ondernemende molenaar die durfde te investeren betekende dit de meest gunstige evolutie die hij kon dromen: uitbreiding van de productiemiddelen, het opvoeren van de productie en de drijfkracht moesten voor maximale winsten zorgen.
Maar dergelijk scenario tot succes werd niet steeds gevolgd. Een aantal molenaars, vaak op het platteland, miste elke impuls tot vernieuwing, productieverhoging en bedrijfsuitbreiding. Zij maalden op traditionele wijze verder zoals vele generaties voor hen het deden. Door de onhoudbare concurrentie of door gebrek aan opvolging, vielen in Vlaanderen dan ook tal van watermolens stil in de loop van de 20ste eeuw. Terwijl het machinepark werd ontmanteld, het waterrad uitgebroken, gingen de molengebouwen vaak dienst doen als schuur, opslagruimte, woning… In het slechtste geval verdween de hele molensite.
Samen met de introductie van stoomtuigen zorgde de sterke ontwikkeling van de metaal-industrie in de 19de eeuw tevens voor het geleidelijk vervangen van het hout in de watermolens door ijzer en gietijzer, een proces dat vrij massaal werd toegepast in de periode 1870-1910[3].
Een niet onbelangrijk middel in de wedloop naar het opvoeren van de mechanische drijfkracht was de ontwikkeling van de hydraulische turbine (*afb. 3*).

Afb. 3: de turbine aangedreven door stoom (c) of door water

Deze uitvinding uit 1824 staat op naam van de Franse ingenieur Claude Burdin (1788-1878), maar de eerste industriële toepassing ervan werd drie jaar later uitgevoerd door zijn leerling Benoît Fourneyron (1802-1867). De turbine is een betrekkelijk klein rad van ijzer dat geheel omgeven is door een ijzeren mantel. Deze mantel bevat een reeks jaloezieën rondom het rad, die de molenaar naar eigen wens meer of minder kan openen. Hierdoor raakt het stromende water bij de eigenlijke turbine, die hierdoor snel gaat ronddraaien en de drijfkracht opvoert. Er is immers weinig lekverlies omdat de turbine volledig omgeven is en zich onder water bevindt in een stenen, soms betonnen of plaatijzeren schacht. Deze technologische verbetering werd bijlange niet overal aangebracht en het lag aan de molenaar-ondernemer of hij hierin al dan niet wou investeren[4].

Watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten:

1. Bronnen voor molinologisch onderzoek

Van oudsher was de streek rond Geraardsbergen rijk bedeeld met watermolens. Niet zozeer op de Dender, maar vooral op de zijrivier de Mark en de vele beken die in de Dender uitmonden waren al in de Middeleeuwen molens gebouwd, vooral in functie van de graan- en olieproductie. Met uitzondering van de watermolens op de Dender, die toebehoorden aan de Sint-Adriaansabdij, vond dit studieobject weinig bijval in de lokale historiografie. Hoewel in de laatste twee decennia een groeiende belangstelling te noteren valt voor wind- en watermolens, bleef de studie van het molen-bestand in dit gebied veeleer beperkt tot sporadische vermeldingen of beknopte bijdragen in historische of molinologische tijdschriften. Vermeldenswaard is echter de "Inventaris van de wind- en watermolens in de provincie Oost-Vlaanderen", die gepubliceerd werd in het Cultureel Jaarboek van genoemde provincie in 1960[5]. Een niet vermelde auteur (of was het groepswerk?) geeft hierin een overzicht van alle molens, aangedreven door natuurlijke drijfkracht, in alle Oost-Vlaamse steden en gemeenten op basis van kadastrale gegevens (ligging, opeenvolgende eigenaars, functiewijziging…). Hoewel onvolledig (Nederboelare ontbreekt bijvoorbeeld), is dit de eerste publicatie die het studieobject in brede zin benadert. Dit werk vormt dan ook dé uitgangsbasis voor

[3] P. BAUTERS, op. cit., pp. 87, 89, 92-93.
[4] F. STOCKHUYZEN, op. cit., pp. 138-139; http//www.annales.org/archives/X/burdin.html

onderhavige studie. Een studie, die zich in de eerste plaats toespitst op de krachtmeting die in de 19de eeuw plaatsvond tussen water- en mechanische aandrijving.
Zo kan de installatie van een stoommachine in de vele bedrijven die op waterkracht werkten voor de 19de en begin 20ste eeuw gevolgd worden in de verslagen van onderzoeken "de commodo et incommodo" (afgekort C en I), die voor Geraardsbergen vanaf 1834 bewaard zijn gebleven in het Modern Gemeentelijk Archief (MGA) van het depot van het Rijksarchief te Ronse (RAR).
De grondplannen die sommige molenaars bij hun aanvraag tot mechanisering indienden onthullen vaak de geleidelijke metamorfose van hun oude molen tot een heus industrieel complex… Maar ook wordt gezocht naar de link met een ver verleden (de oudste molenvermeldingen) en wat vandaag nog rest. Dit laatste gegeven blijkt van groot belang, gezien de sterke verknochtheid van de huidige bewoners en/of eigenaars met de eeuwenoude molensite. Zij zorgden voor interessante bijkomende gegevens en nooit geziene foto's van de molen en hun vroegere bewoners.

2. Beschouwingen over de ontwikkelingsgeschiedenis van de watermolens

Op de huidige territoriale omschrijving van Groot-Geraardsbergen konden sinds het ontstaan van de Oudenbergstad (1068) ten minste twintig sites van watermolens worden getraceerd, hoewel vermoedelijk er heel wat meer zijn geweest (zie tabel 1)[6]. De oudst bekende waren de drie 'stadsbinnenmolens' die een eilandje met de Denderoever met elkaar verbonden. Zij stonden er al in de 12de eeuw.
De laatst opgerichte watermolen, die tevens op stoom kon werken, stond ook op stadsgronden en dateerde uit 1875. Terwijl de Denderstad ten minste acht watermolens binnen haar muren heeft geteld, werd op nog eens elf plaatsen in de deelgemeenten gemalen met waterkracht.
De producten die zij leverden waren zeer gevarieerd. Zoals hoger vermeld, waren de graanwatermolens in de absolute meerderheid. Zij waren levensnoodzakelijk voor de dagelijkse voeding van de bevolking. Hoewel zij heel wat concurrentie ondervonden van de talrijke omliggende windmolens, waren er in en rond de stad (maar niet gelijktijdig in dezelfde

Tabel 1: overzicht van de historische watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten (aard/aantal)

Lokaliteit	graan	olie	schors	mout	water	papier	onbekend
Geraardsbergen	2	2	1	2	1	1 [1]	-
Goeferdinge	1	1	-	-	-	1 [2]	-
Grimminge	1	-	-	-	-	-	-
Idegem	-	1	-	-	-	-	-
Nederboelare	1	1	-	-	-	-	-
Ophasselt	1	1	-	-	-	-	2
Smeerebbe-Vloerzegem	1	1	-	-	-	-	-
Viane	1	1	-	-	-	-	-
Zandbergen	1 [3]	1	-	-	-	-	-
Zarlardinge	1	-	-	-	-	-	-

[1] vanaf 1857 -1858 tot de afbraak in 1868, in hoofdzaak karton

[2] tijdens de periode 1786-1834, vanaf 1870 ook karton

[3] olieproductie tijdens het Ancien Régime, malen van graan in 1828-1846: gaat het hier om dezelfde molen?

[5] *Inventaris van de wind- en watermolens in de Provincie Oost-Vlaanderen*, in: *Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen 1960*, Gent, 1962.

[6] Zo wordt door de huidige eigenaars van de Baronie van Boelare beweerd dat er een watermolen heeft gestaan op de kasteelsite te Nederboelare. Ook was er in 1370 sprake van "*de watermeulen van geersberghe die men noemt den meulen van Sotteghem*", een watermolen die M. FRANCQ niet wist te situeren (zie desgewenst: M. FRANCQ, *Toponymie van Geraardsbergen tot 1600*, Geraardsbergen, 1979, p. 129).

periode) minstens tien graanmolens werkzaam. Minimaal drie watermolens waren volledig georiënteerd op de olieproductie, vaak combineerde de molenaar het malen van graan met het persen van olie, welke ten minste op vijf plaatsen gebeurde.Verder werden nog twee moutwatermolens, één schors- en één papierwatermolen geteld. Tenslotte werd nog een molen gebouwd voor het transport en de verdeling van water van de Dender naar een hydrotherapeutische praktijk.
Heel toevallig ligt met de transformatie van de oude watermolen te Nederboelare tot katoenweverij deze site aan de basis van het stoomtijdperk te Geraardsbergen (*tabel 2*).

(twee maalderijen en een papier- en kartonfabriek) en bleven tot in het laatste kwart van de 20ste eeuw in bedrijf. De overige molens werkten op supplementaire stoomkracht, maar kenden maar een kleine bedrijfsuitbreiding. Voor twee van hen betekende het uitbreken van W.O. I het einde, twee wisten zich te handhaven tot de vijftiger jaren van de vorige eeuw. Deze rij werd afgesloten met het stilleggen van de graanmaalderij te Zarlardinge in 1980. Slechts van drie watermolens (Smeerebbe-Vloerzegem, Viane, Zarlardinge) is bekend dat waterturbines werden aangebracht, allen in het begin van de 20ste eeuw.
Zij zijn tot op heden bewaard gebleven, in tegenstelling tot de

Terwijl op een paar molenrompen na, de meeste windmolens in Geraardsbergen en deelgemeenten al lang geleden zijn neergehaald, vallen in het gebied nog enkele oude watermolensites, hoewel sterk verminkt, te bekijken. Zo zijn te Geraardsbergen nog de zandstenen funderingsmuren, waarop vermoedelijk twee van de drie "stadsbinnenmolens" nabij de Molenstraat stonden, bewaard gebleven. Ook te Viane is een klein deel van de oude watermolen nog zichtbaar, terwijl het watermolenlandschap te Zarlardinge dan weer mooi oogt. Hier is de laatste stuwvijver van het gehele bestudeerde grondgebied intact bewaard gebleven (deze van Viane lijkt

Tabel 2: Evolutie van de bedrijfsstructuur van sommige historische watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten

Lokaliteit	Bedrijfsevolutie
Geraardsbergen	olie- en schorsmolen □ kartonmolen oliemolen □ zagerij □ oliepaardenmolen □ weverij-ververij □ stoomzagerij
Goeferdinge	graanmolen □ papiermolen □ papier- en kartonfabriek
Nederboelare	graan- en oliemolen □ katoenweverij □ graan- en oliemolen
Viane	graan- en oliemolen □ graanmaalderij
Zarlardinge	graanmolen □ graanmaalderij

Nadat in 1838 een stoommachine werd geplaatst in de molengebouwen, volgden heel snel andere lokale ondernemers dit voorbeeld. De mechanische drijfkracht werd, vooral in de lucifersbedrijven, de volgende decennia steeds sneller opgedreven, maar het duurde nog tot 1859 alvorens ook de molenaar-ondernemer gewonnen was voor de nieuwe technologie. Tijdens de periode 1859-1906 werden nog eens zeven watermolens voorzien van een stoommachine. Slechts drie van hen werden tot een redelijk industrieel complex uitgebouwd

stoomtuigen, die allen zijn verdwenen.
Niet alle molenaars gaven toe aan de opmars van de mechanische drijfkracht, zij bleven nog decennia lang verder malen met de kracht van het oude waterrad (hoewel in de 19de eeuw de meeste door een metalen schoepenwiel werden vervangen). In de loop van de 19de eeuw verdwenen 6 oude watermolens (Geraardsbergen (5), Zandbergen) voorgoed uit het landschap, in de vorige eeuw ondergingen nog 4 (Geraardsbergen (2), Nederboelare, Smeerebbe-Vloerzegem), hetzelfde lot.

eerder een rivieruitstulping); het metalen schoepenwiel werd er niet uitgebroken. De vijvers op de molensites te Goeferdinge en Smeerebbe-Vloerzegem werden in de tweede helft van de 20ste eeuw gegraven en hebben geen enkele historische band met de locatie. Tenslotte is de sfeer nog te snuiven rond de oude watermolen te Ophasselt, waarvan de gebouwen nog overeind staan maar waarbij het waterrad en grotendeels de technische installatie uitgebroken zijn (*afb. 4*).

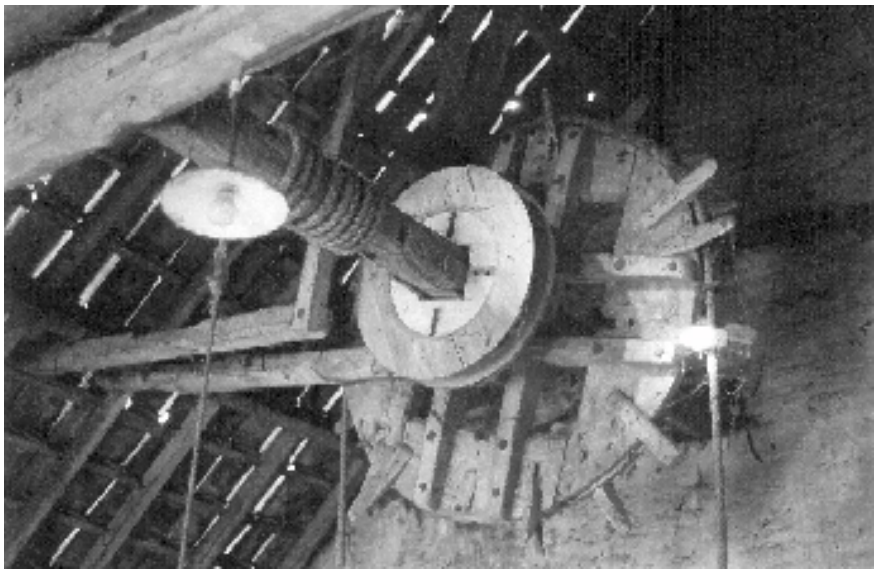

Afb. 4: Het luiwerk (dit is het hefboomsysteem waarmee zakken in de molen worden opgetrokken of neergelaten) is nog aanwezig in de watermolen van Ophasselt (april 2003)

3. Ontwikkeling van de bedrijfsgrootte

De eerste watermolens bezaten een bescheiden grondoppervlakte. Van een aantal molens, dat al verdwenen was voor de instelling van het Kadaster in de eerste helft van de 19de eeuw (Grimminge, Idegem), zal hun precieze ligging noch hun grondoppervlakte ooit gekend zijn. Anders is het gesteld met de watermolens die nog werkten in voornoemde periode. Zo werd de watermolen van Zandbergen reeds afgebroken in 1846, maar dankzij het Kadaster kan hij nog nauwkeurig gelokaliseerd worden. Zijn grondoppervlakte van 500 m² is echter misleidend: slechts een deel van de twee bouwblokken bevatte de molen. De kleinste watermolen van 40 m² stond te Geraardsbergen, maar was in feite geen echte historische molen (gebruik voor hydrotherapie). Hij werd opgericht in het laatste kwart van de 19de eeuw. Opvallend is dat de molens van Zarlardinge en Viane, beide in het begin van de 19de eeuw slechts 50 m² groot, uitgroeiden tot industriële maalderijen van respectievelijk 490 m² en 1.303 m². Van middelbare grootte waren de molensites te Goeferdinge (70 m²), te Geraardsbergen (de drie binnenmolens, 80-90 m²) en te Ophasselt (90 m²). De eerst eerstgenoemde was uniek in zijn soort door enerzijds het eind-product (handgeschept en later mechanische karton) en anderzijds de evolutie in de bedrijfsgrootte (2.650 m²). Watermolens van 100 tot 120 m² grondoppervlakte stonden te Smeerebbe-Vloerzegem en te Geraardsbergen (op de Molenbeek en de Kleine Dender, in het laatste geval met enige beperkingen). Tenslotte stond te Nederboelare tot in de 20ste eeuw de grootste watermolen uit de hele omgeving, de zogenaamde "Vlieguitmolen" (170 m²).

4. Evolutie van de eigendomsstructuur

De meeste watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten waren tijdens het Ancien Régime in handen van de lokale adel of van de abdijen uit de omgeving of in twee gevallen uit een andere streek.
De heer van Boelare was voor de stichting van de stad Geraardsbergen (1068) eigenaar van de Dender en de bijrivieren die zijn heerlijkheid van Akren tot Zandbergen bevloeiden. Steeds weer zou hij in de loop der eeuwen zijn heerlijke rechten laten gelden op deze rivier, ook binnen de stadsmuren. Hij kon er beschikken over de visvangst, de opbrengst van verpachting, maar was tegelijk verantwoordelijk voor het uitvoeren van werken alsook de rechtspraak. Ook kon hij zich beroepen op het maalrecht, waardoor hij alleen op zijn grondgebied molens kon bouwen en exploiteren, of er tegen een vergoeding een concessie voor verlenen. In de loop van de 15de eeuw wist de Sint-Adriaansabdij de belangrijkste watermolens te Geraardsbergen van de heer van Boelare af te kopen. De aankooppolitiek van de monniken ging gepaard met een geleidelijke uitholling van de oude rechten van de baron. Op het einde van de 18de eeuw bezat de abdij de meeste wind- en watermolens in Geraardsbergen en omgeving. Maar ook in de deelgemeenten bezorgde aanvankelijk het pachtgeld uit watermolens een deel van de economische basis van de lokale adel. Zo was de watermolen van Ophasselt in handen van de heer van Ophasselt, hetzelfde gold voor Zandbergen (graven de Lalaing) en voor Viane (graaf van Egmont en later de baronnen de Blondel de Beauregard).
Naast de Sint-Adriaansabdij bezat ook het klooster van Beaupré uit het nabij gelegen Grimminge, twee watermolens (Grimminge en Goeferdinge). De watermolens te Smeerebbe-Vloerzegem en te Zarlardinge zouden dan weer respectievelijk toebehoord hebben aan de Sint-Pietersabdij te Gent en de abdij van Lobbes.
In het begin van de 19de eeuw, nadat door de Franse inval ook hier

de feodale structuren zo goed als verdwenen waren en een nieuwe socio-politieke orde in het leven werd geroepen, waren de meeste watermolens in particulier bezit gekomen. Alleen in Zandbergen en Viane bleven de molens in handen van de adel. In laatstgenoemde gemeente bleef deze situatie zelfs ongewijzigd tot kort na W.O. I.
De Franse overheersing brak ook de macht van de geestelijkheid. De Sint-Adriaansabdij zag zich genoodzaakt door de zwaar opgelegde oorlogsschatting al haar molens openbaar te verkopen. Zij kwamen alle in handen van een lokale Fransgezinde burgerij.

5. Molenaars en politieke dynastievorming

De lokale adel en de geestelijkheid monopoliseerden tijdens het Ancien Régime de meeste water- en windmolens. Ze konden beroep doen op tal van privileges, waardoor zij, ondanks de groeiende macht van de plaatselijke schepenbanken, de reële macht in hun rechtsgebied uitoefenden. Na de Franse inval in 1794 moesten zij enorm aan macht inboeten en kwam in de loop van de 19de eeuw de burgerij, verrijkt door handel en industrie, in het zadel te zitten. In Geraardsbergen werd de toon gezet door de lokale bankiersdynastie Spitaels. Jean-François Spitaels (1743-1816) (*afb. 5*) , die door een florerende linnenhandel het tot bankier bracht, werd in 1794 in één klap eigenaar van de zeven wind- en watermolens van de Sint-Adriaansabdij, terwijl zijn neef, Pierre-Jean Spitaels (1768-1851), eveneens bankier, in 1818 heer en meester werd van de Baronie van Boelare.
De watermolens met aangehecht

Afb. 5: Jean-François Spitaels (1743-1816), bankier te Geraardsbergen, werd in 1794 eigenaar van de wind- en watermolens van de Sint-Adriaansabdij

hoevecomplex waren in de omliggende dorpen van oudsher symbolen van economische macht en rijkdom. De molenaar-ondernemer, wiens familie gedurende meerdere generaties de molen uitbaatte, wist zich vaak in de lokale dorpspolitiek met succes op te werken. De meest frappante voorbeelden zijn terug te vinden in Ophasselt en Zarlardinge. In laatstgenoemde gemeente stond de molenaarsfamilie Deportemont quasi anderhalve eeuw op het politieke forum. De politieke doorbraak gebeurde tijdens de hoogdagen van de Belgische Revolutie. Als overtuigd patriot wist Pieter-Antoon Deportemont (1793-1863) in 1830-1832 het schepenambt te Zarlardinge voor zich te winnen. Hij maakte er in 1836-1842 deel uit van de gemeenteraad. Hij koos voor het katholieke kamp en zijn politieke nazaten volgden hem hierin. Zijn zoon, François Deportemont (1831-1904), zette niet alleen het molenaarsbedrijf verder maar getuigde van dezelfde politieke ambities. Amper 25 jaar oud, zag hij zich in 1856 verkozen als gemeenteraadslid, een ambt dat hij - behalve in 1857, toen hij tijdelijk het schepenambt droeg - behield tot 1869. Tenslotte was hij nog schepen van zijn gemeente in 1879-1890. Zijn zoon Emiel (1870-1955) deed het in het openbare leven nog beter dan zijn voorgangers. Na een voorzichtige kennismaking als gemeenteraadslid tijdens de jaren 1907-1912, dong hij na W.O. I met succes naar het burgemeestersambt. Deze molenaar was burgervader van zijn dorp in de periode 1921-1938. Tenslotte zette zijn zoon Gaston Deportemont (1910-1987) het vaderlijk politieke ambt gewoon verder: hij nam in 1939 de burgemeesterssjerp van zijn vader over en behield hem tot 1977, het jaar waarin Zarlardinge opgenomen werd in de tweede fusie. Zijn lokale populariteit was zo groot dat hij een zetel verwierf in de gemeenteraad van Groot-Geraardsbergen in 1977-1982[7].
Dergelijk scenario, maar minder uitgesproken (de naam "Deportemont" was in Zarlardinge synoniem geworden van politieke stabiliteit en traditie) deed zich ook voor in de deelgemeente Ophasselt. Toen Hortense-Marie De Brauwer (1866-1955) in 1902 in het huwelijk trad met Charles-François Berlengée (1860-1944), werd de molenaarsfamilie betrokken bij het openbare leven te Ophasselt. De familie Berlengée was sinds de Hollandse periode geen onbekende in het bestuur van deze gemeente. Zo bekleedde de grootvader van Charles-François, Charles-Louis Berlengée (1803-1866) het

[7] Genealogische en politieke gegevens over de familie "Deportemont" werden ons verstrekt door de Heer F. De Chou; documentatie over de politieke loopbaan van Gaston Deportemont werd ons ter hand gesteld door zijn zoon Daniël Deportemont (januari 2003).

schepenambt te Ophasselt van 1825 tot 1830. In laatst vermeldde jaar leverde zijn patriottisme hem de burgemeesterssjerp op, die hij behield tot 1866. Maar ook zijn ooms Camille (°1839) en Théodore Berlengée (1831-1896) traden respectievelijk in 1870-1871 en 1885-1887 op als katholiek schepen van Ophasselt. Charles-François zelf was dan weer schepen in voornoemde gemeente in 1908-1921 en burgemeester in 1912-1921. Zijn schoonbroer, Alphonse De Brauwer (°1872) liep daarna in de voetsporen van zijn vader, eerst als schepen (1927-1932) en daarna als burgemeester (1933-1952) van Ophasselt[8].
Tenslotte was niet alle lokale adel van het politieke toneel verdwenen. Een sprekend voorbeeld is de familie de Blondel de Beauregard die te Viane in de 19de eeuw nog zeer opvallend aanwezig was. Naast hun uitgebreid kasteelgoed, bezat zij in deze gemeente naast talrijke partijen land, weiland en bos, tevens de eeuwenoude watermolen op de "Kautermeersch". Vanaf de Hollandse Tijd werd door drie opeenvolgende generaties het burgemeestersambt opgeëist door de baron èn met succes. Met Alponse-Marie-Ernest, baron de Blondel de Beauregard (1848-1912) eindigde in 1902 haar politieke vertegenwoordiging[9].

6. Historisch overzicht van de watermolens

In dit overzicht worden eerst de molensites behandeld in de stad Geraardsbergen en vervolgens, in alfabetische volgorde, komen de deelgemeenten aan bod.
Van elke watermolen, die in zijn geografische en historische context wordt gesitueerd, wordt nagegaan of met ingang van de 19de eeuw of later (minstens een vijftal verdwenen nog voor het einde van het Ancien Régime: Geraardsbergen (1), Grimminge (1), Idegem (1), Ophasselt (2)) door de uitbater al dan niet gekozen werd voor de mechanische drijfkracht.
Eenmaal overgestapt op de nieuwe technologie, begon voor de oude molen immers een nieuw verhaal. Een verhaal dat jammer genoeg ook meestal leidde tot verminking en/of vernietiging… De evolutie van de bedrijfsgrootte kan meestal gevolgd worden aan de hand van de opmetingsschetsen, zij brengen de veranderingen van een bouwperceel doorheen de tijd in kaart op basis van het Primitief Plan uit 1828 en document 207, uit het Archief van het Kadaster.

6.1. Geraardsbergen

De stad telde, zoals hoger vermeld, sinds haar ontstaan op haar grondgebied ten minste acht watermolens. Dit waren de drie "*stadsbinnenmolens*" (met vanaf 1500 de olieslagmolen langs de Molenaarstraat) op de Dender, de slagmolen aan de Hunnegemvest, de graanwatermolen op de Kleine Dender, de moutwatermolen op de Molenbeek en de stoomwatermolen aan de Boelarestraat. Zij worden hier achtereenvolgens behandeld volgens de waterloop waarop zij stonden.

6.1.1. Dender

Op de plaats, waar thans het sluis- en stuwenstelsel zich bevindt tussen de Molenstraat en de Sasweg, bevonden zich eertijds de drie "*stadsbinnenmolens"* (*afb. 6*). Zij lagen op één rij, gescheiden door waterraderen. Stroomopwaarts lag een kleine dam die de Denderoever langs de Molenstraat met een eilandje in de rivier verbond.
Het ging om twee graanmolens, de zgn. "Boulaere-molen" en de "Evene of Viaene-molen" en de "Schorsmolen", ook later aangewend als moutmolen. Zij kenden een lange exploitatiegeschiedenis.
In oorsprong behoorden deze watermolens toe aan de graven van Vlaanderen. In 1194 schonk graaf Boudewijn van Constantinopel (1171-na 1205) de twee laatstgenoemde molens aan ridder Gisbert van Wiele als beloning voor bewezen diensten, en enkele jaren later schonk zijn dochter,

Afb. 6: de drie "stadsbinnenmolens" op de Dender (detail uit de figuratieve kaart van Bartholomeus van Damme, 2 augustus 1786, Rijksarchief Gent.)

[8] F. DE CHOU, *Burgemeestersdynastieën in Geraardsbergen*, deel 4" in: *De Heemschutter*, 2000/174, pp. 35-37; documentatie over de politieke bedrijvigheid van de families Berlengée en De Brauwer werden ons verstrekt door de Heer Albert Berlengée (maart 2003).
[9] M. VAN TRIMPONT, *Voorouderreeks, beknopt curriculum of familieschets van 100 noemenswaardige personen uit de Geraardsbergse burgermaatschappij, ca. 1800-1920- Afl. 10 Alphonse de Blondel de Beauregard de Viane*, in: *De Heemschutter*, 2002/183, p. 27.

gravin Joanna, de eerstgenoemde molen aan Michiel van Harnes, de oudste zoon van barones Aleydis van Boelare (en wellicht vandaar die naamgeving).

Op 14 oktober 1441 kwamen de Viaene-molen en de schorsmolen in handen van de Sint-Adriaansabdij, door aankoop verworven van de heer Cornelis van Liekercke, heer van Lens en Harchies. Maar ook de derde molen, sterk beschadigd door het oorlogsgeweld, werd in 1495 door de abt aangekocht, mits grafelijke goedkeuring, van Daniël van Bouchoute, heer van Boelare. Hierdoor verwierven de monniken het alleenrecht in de stad om graanmolens op te richten en te exploiteren, tevens bevestigd in een overeenkomst uit 1548[10].
In 1499 voerden zij werken uit aan de Dender ten einde de watermolens te verstevigen. Hierdoor verkreeg de abdij in november 1500 de toestemming van het stadsbestuur om op een braakliggend terrein een vierde molen te bouwen voor het stampen van olie. De locatie van deze molen werd door E. Soens gesitueerd op een plaats, voorheen een vuilnisbelt, "langs de overzijde van de rivier". Vermoedelijk gaat het hier om de achterbouw langs de Molenstraat, uitgevend op de Dender. Ook de kaaimuur en het molenhuis, thans Molenstraat nr. 23 (zie verder) (*afb. 7*), dateren volgens voornoemde auteur uit deze periode. In 1528 werd dit pand, of aanpalende huizen, bewoond door Gillis Borreman. Hij betaalde de abdij hiervoor een jaarlijkse pacht van 3 ponden.
De *"stadsbinnenmolens*" kenden

Afb. 7: Het voormalige molenhuis (1689) in de Molenstraat (toestand 1936)

immers tijdens hun langdurig bestaan talrijke molenaars, die aan de abt een jaarlijkse pachtsom verschuldigd waren. In 1549 huurde Arent Keyllemers de vier molens voor 108 ponden[11]. In de penningkohieren d.d. 1573 was dit "*Jan Van Erdenboyghem heeft in huringhe genoemen van mijnen heeren die prelaet zijn vier waetermuelens, te wetene twee coerenmuelens, eenen mautmeulen, die oyck maelt schurssen, ende eenen smautmeulen tsamen voer die somme van 104 mudden coorens ende in ghelde 224 ponden*"[12].
Verder waren dit: Adriaen vander Cautsyen (1591), Pieter Coppens en Willem van der Swalme (1660), Willem van der Haeghen (1669, 1675), Gillis Van der Haeghen (1720), Pieter Thoon (of Thoens) (1732), Pieter Van Hoorde (1768), Cornelis Van Adorp en P.J. Thoens (1771).
Een bijzonder interessante getuigenis is de volledige inventaris van alle werktuigen (zoals *"waeterhasse, spillegeloop, camwiel, steencuype, tremele, backen…"*) die in de binnenmolens anno 1771 aanwezig waren en ruim beschreven zijn in het werk van E. Soens.

In 1788 had Pieter Menschaert (°1719) zich met zijn gezin gevestigd in de stad, waar hij voor de jaarlijkse pachtsom van 2.000 gulden de Denderwatermolens mocht uitbaten. De verpachting gebeurde openbaar en luidde: "*drayende met vijf coppelen steenen, ende also bestaende in eenen tarwe-, cooren-, maudt-, schorse- ende eenen creupelen molen, mede oock den oliestampmolen op de voorseyde rivier den Dender, met het molenhuys ende erve, mitsgaders voor deze battimenten, staende jeghens de gemelde riviere den*

[10] E. SOENS, *De Abdij van Sint Adriaan te Geraardsbergen, haar pachthoven en molens*, Aalst, 1914, p. 223; A. DE PORTEMONT (Vertaling P. CATTELAIN), *Historisch onderzoek naar de stad Geraardsbergen,* Boekdeel I, Geraardsbergen, 1996, p. 21.
[11] E. SOENS, op. cit., pp. 225-226, 228-229; J. VERSCHAEREN, *Inventaris van het Archief van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen,* Brussel, 1974, p. 120, nr. 1042; V. FRIS, *Geschiedenis van Geeraardsbergen*, Gent, 1911, p. 421.
[12] F. DE CHOU, *De penningkohieren als sociaal-economische bron. Geraardsbergen omstreeks 1571* (Deel 4 en slot), in: *De Heemschutter*, 2003/188, p. 9.

Dender, *ende recht over den selven oliestampmolen"*[13]. Twee jaar later vielen de Franse legers de Oostenrijkse Nederlanden binnen, wat het molenaarsbedrijf grote schade toebracht. Menschaert kreeg hiervoor van de abt 500 gulden vermindering op de pachtsom voor de komende jaren. In september 1794 werd door de Franse militaire overheid aan de Sint-Adriaansabdij een zware oorlogsschatting van 300.000 gulden opgelegd. Om deze som bij elkaar te krijgen, werden de monniken verplicht een aantal abdijgoederen te verkopen. Op 3, 10 en 17 november 1794 werden in de herberg "Klijn Brussel" de zeven abdijmolens, die in en om de stad stonden, openbaar verkocht aan Jean-François Spitaels (zie hoger), linnenhandelaar-bankier te Geraardsbergen. Hierbij waren inbegrepen de drie binnenmolens en de olieslagmolen met pakhuis en molenwoning. De nieuwe eigenaar verhuurde de stadswatermolens in 1797-1798 voor 3.200 livres.
In 1796 woonde in de Molenstraat naast de hoger genoemde molenaar Pierre Menschaert met zijn gezin, tevens zijn verwant Marculphe Menschaert (°1751) met zijn vrouw. Ook hij stond op dat ogenblik vermeld als molenaar[14].

Bij het proces-verbaal van afpaling van de Denderstad op 24 maart 1819 werden de drie binnenmolens op hun huurwaarde geschat: de watermolen voor het malen van tarwe werd voor het dubbele verhuurd dan de olie- en schorswatermolen en de watermolen, die rogge maalde[15]. Het Archief van het Kadaster registreerde later een graan-watermolen (Sectie B 171, 80 m²), gelegen op de Dender, met langs de kant van de Molenstraat een olie- en schorswatermolen (Sectie B 172, 90 m²) en langs de andere zijde, deels gebouwd op het eilandje de moutwatermolen (Sectie B 170, 90 m²).

De olieslagmolen aan de Molenstraat moet Spitaels in latere jaren terug van de hand gedaan hebben, want na zijn overlijden in 1816 werd hij niet in zijn erfenisaangifte vermeld. Maar tijdens een zitting van het college van burgemeester en schepenen van Geraardsbergen op 2 augustus 1828, kreeg zijn zoon, de bankier Albert Spitaels (1770-1838), toestemming om zijn "*oliestampmolen geleghen in het Klein Molenstraetjen"* om te bouwen tot woonhuis. Het is niet

Primitief Plan 1828

bekend of hij zijn verbouwplannen ook heeft uitgevoerd. Wellicht ging het hier allang niet meer over een watermolen: al in 1819 stond hij bij het proces-verbaal van afpaling niet vermeld in de lijst van Geraardsbergse watermolens, wat doet vermoeden dat de molen niet langer op waterkracht werkte. Het Kadasterarchief noteerde later in 1834 op dezelfde site een oliepaardenmolen (Sectie B 166bis, 120 m²), die toebehoorde aan Frans Van Santen, rentenier te Geraardsbergen. Mogelijk was het waterrad inmiddels al weggenomen en werkte de molen op de kracht van paarden, wat ook elders in de stad in deze periode gebeurde (zie 6.2.). In 1849 viel de molen voorgoed stil, vier jaar later kocht Victor Spitaels (1824-1860), kleinzoon van Jean-François, het pand en bracht er, mits nieuwbouw, zijn brouwerij in onder. Het oude molenhuis (zie hoger) waarvan gevels en daken op 10 maart 1994 als monument werden beschermd, moet vermoedelijk in het bezit gebleven zijn van de bankiersdynastie Spitaels tot het overlijden van Pauline Spitaels (1797-1856).
Haar vader, Albert Spitaels, was in 1816 de erfgenaam van de drie "stadsbinnenmolens". Op 26 maart 1825 wist hij de vergunning te verkrijgen voor "een recht van passagie" op de Dender. Voortaan kon hij op elk doorvarend schip van 100 à 175 ton een tol van 35 cents heffen. Boten met een kleinere tonnenmaat werden belast met 15 cents. Dit octrooi werd hem vergund tot 31 maart 1830 of tot het ogenblik dat "de sluis van Geraardsbergen voor de scheepvaart bekwaam zal zijn gemaakt". Dit project werd nadien nooit uitgevoerd door de groeiende politieke problemen in het Koninkrijk der Nederlanden. Ook Pauline Spitaels, die in 1845 de Dendermolens erfde, liet haar rechten gelden. Met het oog op de kanalisatiewerken op de Dender, een oude droom van de lokale politici, werden voor

[13] E. SOENS, op. cit., pp. 234, 238, 240-246; RAG (Rijksarchief Gent), Scheldedepartement, nr. 6091.
[14] J. DE RO, *Analyse van een belangrijke financiële en politieke familieclan: de Spitaels van Geraardsbergen. Machtsverwerving en –verlies*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, U.G., 1976-1977, pp. 287-288; RAG, *Scheldedepartement*, nr. 6091.
[15] *Inventaris van de wind- en watermolens*…, p. 36: de geschatte huurwaarde van de watermolen die tarwe maalde bedroeg 900 frank, de overige twee binnenmolens vertegenwoordigden een geschatte pachtwaarde van elk 450 frank.

notaris Eugène Coppens op 25 september 1856 de binnenmolens aan de Belgische Staat verkocht. De oude olie- en schorswatermolen werd vanaf 1857-1858 nog tijdelijk gebruikt voor de productie van karton. De uitbater, die met dit doel vermoedelijk een huurcontract met de Staat had afgesloten, is niet gekend. Op 1 maart 1864 werd door T. Lamal, ingenieur van het Bestuur van Bruggen en Wegen van de provincie Oost-Vlaanderen, een gedetailleerd plan voor de kanalisatie van de Dender tussen Ninove en de grens met de provincie Henegouwen voorgesteld (*afb. 8*). Opvallend is dat Lamal, naast de bouw van een sluizenstelsel en een sluiswachterhuis, opteerde voor het behoud van de oude watermolens. Van hogerhand werd blijkbaar niet op deze optie ingegaan. Met de uitvoering van de werken zouden de binnenmolens in 1868 voorgoed uit het stadsbeeld verdwijnen[16].

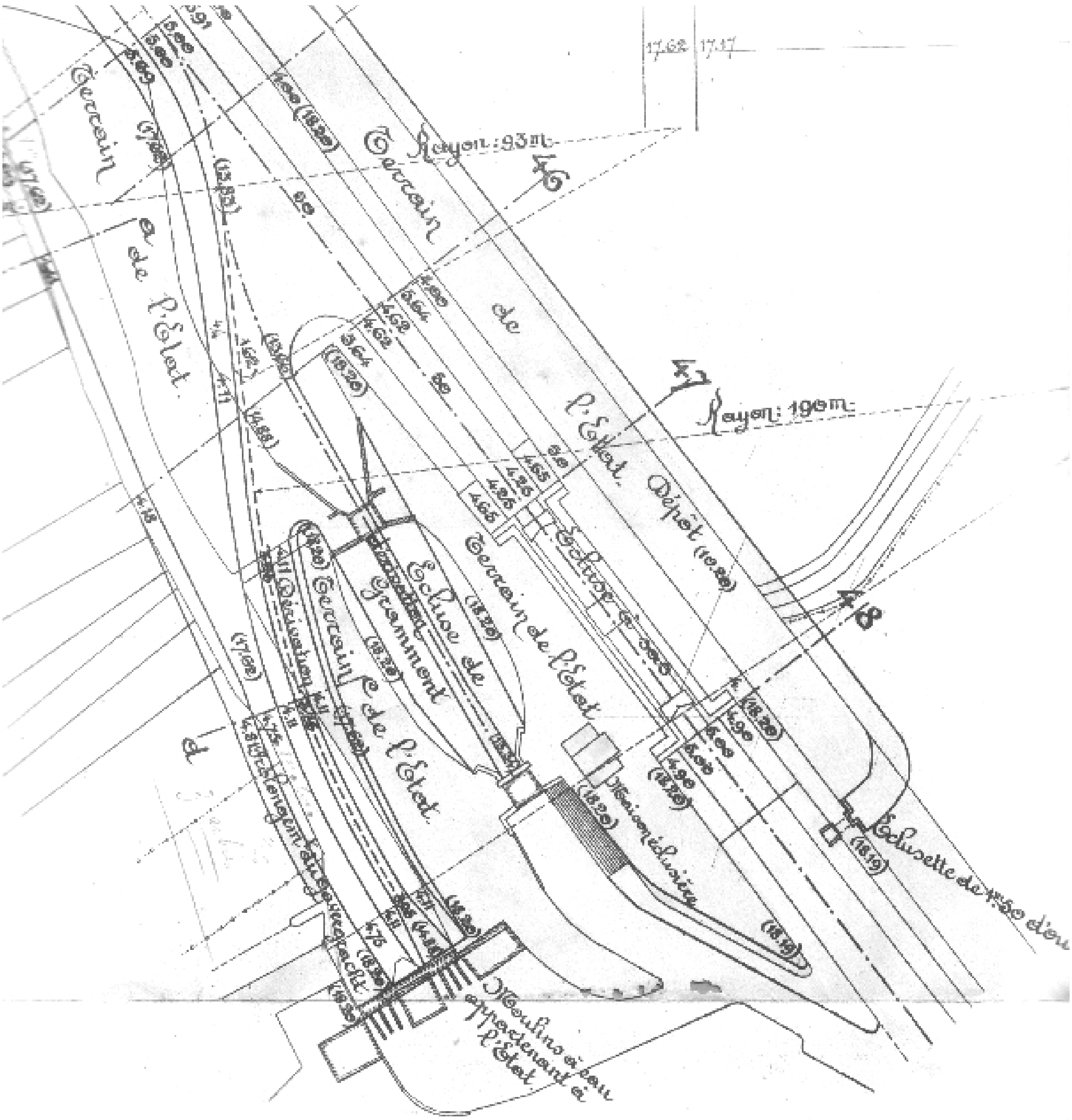

Afb. 8: detail uit het kanalisatieplan van T. Lamal (1864)

[16] Ibidem, p. 35; AKG (Archief Kadaster Gent), doc. 212, Ger., dl. 1², art. 519, 561; dl. 2, art. 859; dl. 3, art.1095; J. DE RO, op. cit., pp. 303-304; RAR, MGA Ger, *Notulen van het college van burgemeester en schepenen*, nr. 56; T. LAMAL, *Projet de canalisation de la Dendre. Plan général de la partie comprise entre la limite du Hainaut et le pont de Ninove*, Ninove, 1864 (in privé-bezit).

Vandaag is van de oorspronkelijke molensite nog weinig te bespeuren. Het sluizencomplex op de Dender tussen de Molenstraat en de Sasweg werd pas op 10 juni 1992 als monument beschermd. Het meest opmerkelijke blijft het bakstenen gebouwtje met balkenstuw op zandstenen basis onder een leien tentdak. Alleen de gevel stroomafwaarts is nog origineel., terwijl in het interieur het mechanisme voor het ophalen van de balken uit vermoedelijk circa 1760 bewaard is gebleven (*afb. 9*)[17].

6.2. Kleine Dender

De penningkohieren uit 1571 maken, wegens het onvolledige karakter van dit belastingsdocument voor Geraardsbergen, geen melding van de watermolen, gelegen aan "*Tusschenbrugghe*" (het vroegere deel tussen de Grotestraat en de "*Oude Brug*"). Deze molen moet gesitueerd worden op de plek, toen bekend als "*den werf",* en meer bepaald aan de monding van de Kleine Dender in de Dender (thans nabij de hoek van de Grotestraat en de Begijnhofkaai) tegenover het vroegere begijnhof. Uit een iconografische bron uit 1616 blijkt dat Jan de Landsheere toen de eigenaar-uitbater was van de voornoemde watermolen, een rechthoekig gebouw met zijtrapgevels onder een zadeldak (*afb. 10*). Vermoedelijk gaat het om dezelfde Jan de Landsheere die drie jaar eerder in conflict was gekomen met de abt van de Sint-Adriaansabdij. Eerstgenoemde was ook eigenaar van een slagmolen, voordien een voldersmolen, gelegen

Afb. 9: Een deel van het sluizencomplex op de Dender te Geraardsbergen (april 2003)

achter het Sint-Janshuis, naast de Hunnegemvest (en traceerbaar op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit circa 1560). Hij zou door het ophouden van een sluis te veel water hebben ontnomen voor de goede werking van de binnenmolens op de Dender. Het aanbrengen van deze sluis, die de waterstand van de stadsgrachten moest regelen, kaderde aldus binnen de versterkingswerken van de stadsomwalling *("sekere speyken, staende by de Uneghemkerke aende Veste deser stede…tot fortificatie vande selve stedeveste").* De Landsheere zou volgens de abt ten onrechte gebruik hebben gemaakt van deze sluis om zijn slagmolen te laten draaien[18].

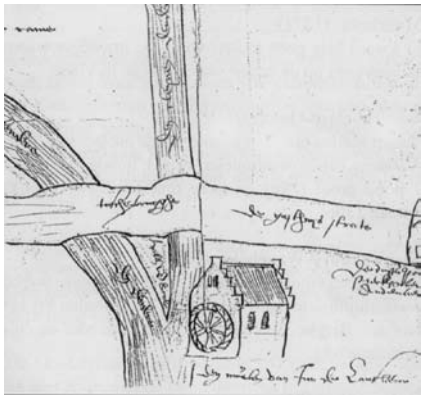

Afb. 10: de oliewatermolen aan de Kleine Dender (1616)

Omstreeks 1735 wist de Sint-Adriaansabdij de oliemolen aan de Kleine Dender te verwerven, die op dat ogenblik toebehoorde aan de familie De Bremaecker. Hij werd omgebouwd tot zagerij.
Met de bevolkingstelling van 10 vendémiaire an IV (1796) woonde slechts één molenaar met zijn gezin in de "Gasthuys en Duytsstraete" (de huidige Grotestraat en de Oudenaardsestraat), waarbij ook "Tussenbrugghe" behoorde. Het was Petrus Hedis (°1750), die sinds 1774 in de Denderstad woonde en naar alle waarschijnlijkheid de watermolen uitbaatte[19].

Op 24 maart 1819 werd bij het proces-verbaal van afpaling van de stad Geraardsbergen de molen omschreven als een oliewatermolen met één waterrad, dat bij gebrek aan watertoevoer slechts tweemaal per week draaide. De huurwaarde van de molen werd minstens de helft lager geschat dan de binnenmolens op de Dender[20]. Op het oudst gekende kadasterplan (niet gedateerd en met oude kadasternummers, zie *afb. 11*) staat, geheel op de Kleine Dender gebouwd, een kleine constructie (Sectie B 549) met één waterrad[21].

---

[17] *Bouwen door de eeuwen heen*, *Provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Aalst*, Gent, 1978, dl. 1, p. 338.
[18] F. DE CHOU, op. cit., p. 9; E. SOENS, op. cit., p. 232-233.
[19] M. VAN TRIMPONT, *Het Land en de Baronie Boelare*, Geraardsbergen, 2001, pp. 57, 62; RAG, Scheldedepartement, nr. 6091.
[20] *Inventaris van de wind- en watermolens*…", p. 36: deze huurwaarde werd geschat op 225 frank.

In de Franse periode was het opnieuw Jean-François Spitaels (zie hoger), die de oliemolen wist te verwerven. Dit gebeurde eveneens tijdens de openbare verkoop van de abdijgoederen in november 1794. De site werd toen omschreven als *"eenen waterzaegmolen op de loverdije met de erve ende batimenten daaropstaende"*. Na zijn overlijden in 1816 erfde één van zijn zonen, de bankier Albert Spitaels (zie hoger) de molen. Van 1838 tot 1844 bleef hij in het bezit van zijn weduwe Isabelle Van Yper (1773-1844) en na de verdeling van het familiebezit voor notaris Bijl op 17 maart 1845 kwam hij door huwelijk toe aan Louis Jacques Ghislain Bijl (1801-1883), advocaat-rentenier te Geraardsbergen[22].
In 1838 was bij de verdeling van de erfenis van Albert Spitaels nog sprake van een watermolen. In het Archief van het Kadaster werd het gebouw echter aangeduid als een oliepaardenmolen (Sectie A 482, 120 m²). Wellicht bood de Kleine Dender te vaak weinig waterkracht en was het dus aangewezen gebruik te maken van een andere krachtbron.
Op het Primitief Plan uit 1828 staat de hoger genoemde constructie met waterrad niet meer getekend. Wij veronderstellen dat de watermolen inmiddels werd afgebroken en het bestaande, grotere gebouw daar tegenover langs de oever van de Kleine Dender gebruikt werd als oliepaardenmolen. Dit betekende voor die tijd een goedkopere oplossing en een garantie voor een continue energievoorziening.
In 1849 staakte de molenaar volledig met het stampen van olie. Van 1850 tot 1853 werd in het gebouw een weverij en ververij ingericht. De exploitanten blijven onbekend. Vanaf 1855 kreeg de oude molen een agrarische bestemming, maar in 1862 werd op die plaats opnieuw gestart met een stoomzagerij. Vier jaar later ging het pand dienst doen als magazijn. Tenslotte wist advocaat Bijl op 1 juni 1869 het gebouw te verkopen aan de stad.
De vroegere watermolen (of ten minste een deel daarvan) stond bij de stedelijke administratie bekend als "*Zaagmoleken"* . Een poging op 16 december 1870 om de ruimte te verhuren mislukte omdat de graanzolder onbruikbaar bleek. Met eenheid van stemmen werd in de gemeenteraad van Geraardsbergen op 26 december 1873 beslist om in het leegstaande gebouw een stedelijk slachthuis onder te brengen. De noodzaak om de vele onhygiënische slachthuizen van de beenhouwers in één ruimte te verenigen was groot. Alleen Modeste De Cock (1808-1881), arts en burgemeester van de stad, was, samen met meer dan 250 omwonenden, heftig gekant tegen deze beslissing. Zij vonden de inplanting van dergelijk bedrijf in het stadscentrum, net om hygiënische redenen, onverantwoord. Er werd terecht gewezen op het besmettingsgevaar dat een vervuilde Kleine Dender kon veroorzaken. Er werd gevreesd dat opnieuw een cholera epidemie zou losbarsten, zoals in 1866.
Na het bezoek ter plaatse van de leden van de Provinciale Medische Commissie op 12 augustus, werd het project afgeblazen. De ligging

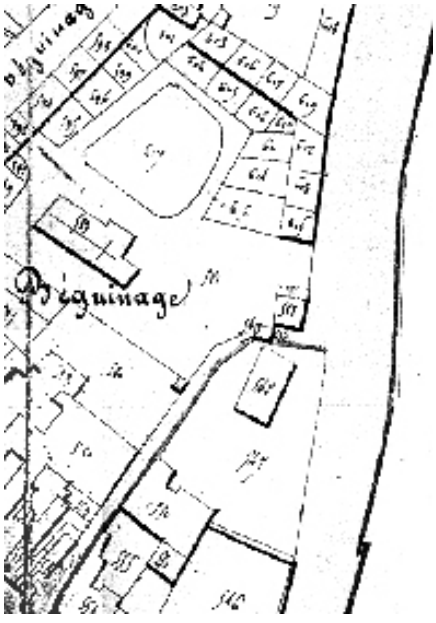

Afb. 11: Detail uit het eerste kadasterplan met deel van het Begijnhof, de Kleine Dender en de watermolen (Sectie B 549)

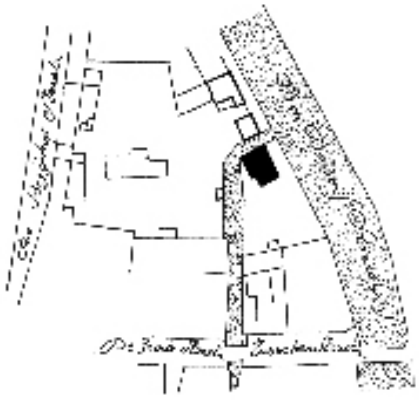

1678 (schets 6)

[21] Een fotokopie van een deel van het kadasterplan werd ons ter hand gesteld door D. Surdiacourt. Het plan zou naar eigen zeggen zich twintig jaar geleden bevonden hebben op het stadhuis te Geraardsbergen.
[22] J. DE RO, op. cit., pp. 294, 304.

in het dichtbevolkte centrum naast een waterloop was haar voornaamste bezwaar. Uiteindelijk werden de gebouwen van het "*Zaagmoleken"*, omschreven als "*spacieux et solide"*, in 1878 gesloopt en werd de vrij gekomen ruimte, na het overwelven van de Kleine Dender, ingericht als een openbare plaats.
Op diezelfde plaats werden tenslotte in 1883 de gebouwen van de Rijksmiddelbare school ingehuldigd[23].

6.3. Molenbeek

De graanwatermolen, gelegen aan de Oudenaardsestraat langs de Molenbeek, dook voor het eerst op in een 14de eeuwse kopie van een oorkonde uit 1259: *"molendinum situm super Ducham"*. "*Ducham*" of "*Dutse*" is de 14de eeuwse benaming voor de Molenbeek, die langs de westelijke zijde van de vroegere stadsomwalling van Geraardsbergen uitmondt in de Dender[24]. De molen, geprangd tussen beek en stadsgracht, lag links op slechts enkele passen van de "*Dutspoort*", later bekend als Oudenaardse Poort. Ook de molen werd genoemd naar de naam van de waterloop, waaraan hij zijn drijfkracht ontleende: de "*Dutsmolen*". De eerste vermeldingen gaan eveneens terug tot de 14de eeuw: "*van der dutsemolen"* (1328), *"op de molen ter dutsen"* (1388) en "*van der dutsemolen"* (1401). Verwarring is mogelijk met de windmolen die in de 17de eeuw in dezelfde omgeving stond en toebehoorde aan de Sint-Adriaansabdij: *"den Duytsmeulen ontrent de Audenaersche poorte"* (1690)[25].
Voor 1600 lag er ook de zogenaamde "*Dutsvijver"* ten westen van de Molenbeek en op de Duitsenbroek. Op de stadsplattegrond van Geraardsbergen van Jacob van Deventer (circa 1560) is deze stuwvijver duidelijk aanwijsbaar, maar op de Kabinetskaart van graaf de Ferraris (1771-1778) is hij niet meer te vinden[26].
In zijn onderzoek naar het molenbestand van Geraardsbergen omstreeks 1571 op basis van de penningkohieren wijst F. De Chou op de onvolledigheid van deze bron voor de stad zelf, wat een reden kan zijn dat hij de Dutsmolen niet vermeldt (zie ook 6.2)[27].
Hoewel de watermolen buiten de stadsvesten was gebouwd, lag hij nochtans binnen de stadsgrenzen. Dit werd bevestigd door landmeter Bartholomeus Van Damme, die op 20 januari 1786 in de legende van zijn figuratieve kaart dit bouwwerk omschreef als *"den watermeulen ...staende binnen de voorsyde stadt Geeraertsberghe buyten de Audenaerdsche poorte"*[28](*afb. 12*).
Bij het proces-verbaal van afpaling van de stad Geraardsbergen op 24 maart 1819 was sprake van een watermolen, gelegen aan de Molenbeek en waarmee graan werd gemalen. De ambtenaren van het Kadaster stelden vast dat de molen regelmatig stil lag bij gebrek aan watertoevoer. Hierdoor werd hij minder belast dan de drie stadsbinnenmolens op de Dender.
Uit de eerste kadastergegevens blijkt dat Maria Menschaert (°1773) niet alleen de eigenares was van een watermolen (Sectie A 865, 110 m²) annex molenhuis (Sectie A 864, 110 m²), maar ook instond voor het malen van het graan. Daarenboven bezorgde haar bedrijfje de talrijke brouwers van de stad het nodige mout. Zij had de taak van haar vader, Joannes Franciscus (° 1730), in de Franse Tijd verder gezet[29].
In 1845 kocht Guillaume De Ceuleneer (° Onkerzele 1785) de site. Hij breidde de molen en het molenhuis uit met respectievelijk 40 m² en 60 m². In 1859 werd Antoon De Ceuleneer de nieuwe eigenaar-uitbater. In datzelfde jaar werd de eerste steen gelegd van de stedelijke gasfabriek, een langwerpig gebouwencomplex

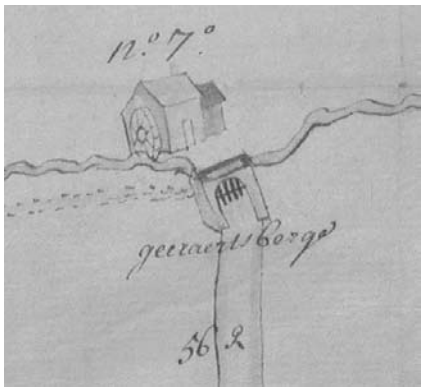

Afb. 12: De graanwatermolen langs de Molenbeek nabij de Oudenaardse Poort (figuratieve kaart,van Bartholomeus Van Damme, 2 augustus 1786, Rijksarchief Gent)

[23] AKG, doc. 212, Ger., dl. 1², art. 561; dl. 2, art. 764; dl. 3, art. 764v; SAGer (Stadsarchief Geraardsbergen), Notulen van de gemeenteraad van Geraardsbergen 1870-1875; RABW (Rijksarchief Beveren-Waas), Provinciebestuur vanaf 1870, nr. 2/5009/1.
[24] Volgens Dr. M. GYSSELING is *Dutse* een Romaans hydroniem met als betekenis (water-)leiding afkomstig van het Latijnse *ductio.* De naam *ducia* duikt voor het eerst op in 866 en betekent volgens L. VAN DURME 'kanalisering'. Het is trouwens een veel voorkomend verschijnsel in de toponymie dat de oudere naam van een beek wordt verdrongen door het jongere *Molenbeek*, de beek die de watermolen doet werken, zie M. FANCQ, *op cit.,* p 73.
[25] E. SOENS, *op. cit*., p. 255.
[26] M. FRANCQ, o*p. cit*., pp. 13, 213.
[27] F. DE CHOU, *op. cit*., p. 9.
[28] P. HUYS, *Molens in en rond Geraardsbergen in 1786*, in *Molenecho's*, jg. 22, 1994, nr. 1, p. 30.
[29] *Inventaris van de wind- en watermolens*…, p. 36: de geschatte huurwaarde bedroeg 240 frank; RAG, *Scheldedepartement*, nr. 6091.

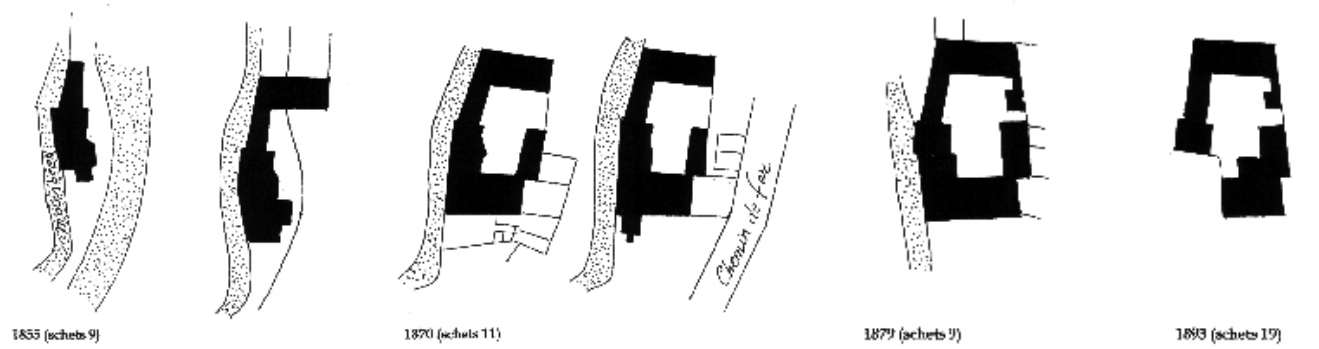

met twee gascontainers dat de volgende jaren opgetrokken zou worden naast de watermolen. Molen en molenhuis vormden tot dan één geheel dat in het verlengde gebouwd was langsheen de Molenbeek. De Ceuleneer was meer landbouwer dan molenaar en investeerde in de uitbouw van zijn agrarisch bedrijf. In 1860 breidde hij het woonhuis in oostelijke richting (met stallen en schuren?) aanzienlijk uit tot 600 m², mede mogelijk gemaakt dank zij het dempen van de stadsgrachten.
De verdeling van het familiebezit in 1866 bracht Louis De Ceuleneer (° Moerbeke 1835) aan het hoofd van het landbouwbedrijf[30]. Zijn belangstelling ging vooral uit naar de modernisering en mechanisatie van de oude graan- en moutwatermolen. Op 25 juli 1868 vroeg hij aan de stedelijke en provinciale autoriteiten de goedkeuring voor het oprichten van een stoommachine van 15 P.K. (constructeur: weduwe Cammaert uit Quaregnon) en dito ketel van 4 atm. (constructeur: Pierre François Rolland uit Hensies) in de bestaande molengebouwen (*afb.13*). Het stadsbestuur verleende toestemming op 25 augustus 1868, de provincie bevestigde deze beslissing op 25 november, mits de voorwaarde dat de fabrieksschoorsteen 15 meter hoog zou zijn.
Volgens het Archief van het Kadaster kwamen stoommachine en –ketel er pas, om ons onbekende redenen, in 1878. Op dat ogenblik was de bebouwde grondoppervlakte maximaal uitgebreid tot 710 m². Naast de molen werd ook in oostelijke richting een nieuwe vleugel bijgebouwd, waardoor het geheel een quasi gesloten geheel vormde met een centrale binnenkoer en een smalle doorgang naar de straat toe[31]. De expansie van het bedrijf kwam op een goed ogenblik, want de moutwatermolen op de Dender lag al lang stil terwijl de vraag naar mout door de stadsbrouwerijen alsmaar groeide.
Tijdens de zomer van 1884 ondertekende De Ceuleneer, samen met Charles Droesbecque, molenaar te Nederboelare (zie verder) en andere inwoners wiens woning en/of bedrijf langs de Molenbeek was gelegen, een petitie die gericht was aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen. In hun bezwaarschrift klaagden zij over de zeer ongezonde toestand van voornoemde beek. Ingenieur J. Van Rysselberghe, afgevaardigde van de Medische Commissie van Oost-Vlaanderen, ging meteen ter plaatse. Op 29 juli bracht hij verslag uit aan zijn overste over zijn bezoek aan de Molenbeek en haar omwonenden. Hij stelde vast dat tijdens de warme en droge zomermaanden het rad van de watermolens op de Molenbeek niet werkte. De molen van De Ceuleneer kon dan enkel verder malen op stoomkracht. Het stilstaande water in de beek was sterk vervuild door het storten van afval van allerlei aard en zelfs een hondenkadaver dreef erin rond.

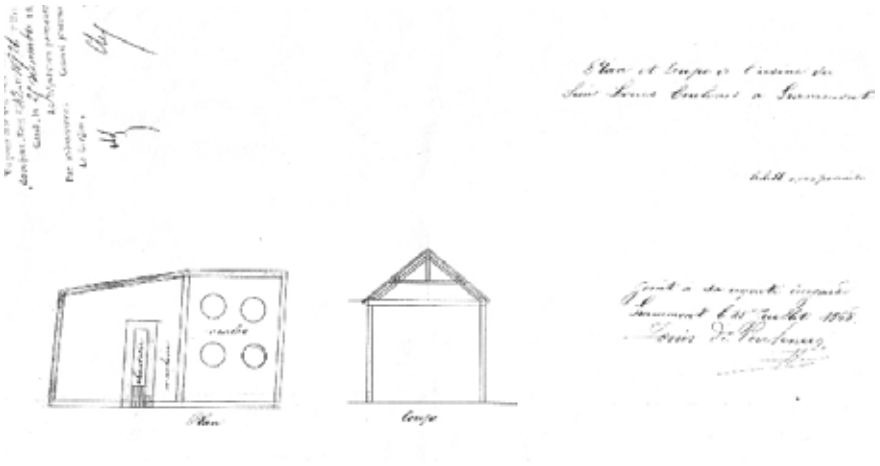

Afb. 13: Grondplan van de watermolen van Louis De Ceuleneer, d.d. 25 juli 1868

[30] AKG, doc. 212, Ger., dl. 2, art. 800; dl. 3, art. 1195 en art. 1297.
[31] RAR, MGA Ger., C en I, nr. 2201; RAG, Provinciebestuur 1850-1870, nr. 1555.

Afb. 14: Zicht op de watermolen van de familie De Ceuleneer op de Molenbeek (late 19de eeuw)

De waterloop zorgde voor zo'n verpestende stank, dat zelfs de beambten van het nabij gelegen station van Geraardsbergen tijdens deze periode binnenskamers moesten blijven om de geur te ontlopen. Van Rysselberghe merkte op dat de Molenbeek dringend moest gereinigd worden, wat volgens hem nog nooit eerder was gebeurd. Ook mochten de omwonenden niet langer hun afval in de beek gooien. Maar de echte oorzaak van het onheil zag hij in de kleine sluis naast de watermolen die De Ceuleneer naar eigen goeddunken afsloot zodat het water in de bovenloop van de beek quasi stilstond. Hij zag naast de sanering van de beek dan ook de oplossing in het verwijderen van de genoemde sluis, zodat de beek weer kon stromen, om zo de gezondmaking te bevorderen. Of hieraan meteen een gevolg werd gegeven, blijft open. Toch zal de Molenbeek nog jarenlang *"de oorzaak van vele vuile dampen en ziekten"* blijven, zoals gemeld in een open brief van burgemeester Adrien Flamant (1846-1923) in *De Geeraard* van 24 januari 1904.
Er is een groot vermoeden (de ligging van de gebouwen, de fabrieksschouw en de Molenbeek stemt perfect overeen met de kadastrale situatie uit die tijd) dat de watermolen van De Ceuleneer staat afgebeeld op een oude glasplaat, waarschijnlijk uit het einde van de 19de eeuw. Deze afbeelding toont een zijgevel van het gebouw naast een bevroren Molenbeek. Achter het waterrad en de loopbrug doemen de gebouwen en de schoorsteen van de gasfabriek op (*afb. 14*) [32].
Na het overlijden van Louis De Ceuleneer, kwam de onderneming in 1912 tijdelijk in het bezit van zijn zonen Cyriel, Arthur en Oscar. Het was echter Oscar De Ceuleneer (° 1879) die zich geroepen voelde om vanaf 1916 de molen verder uit te baten. In dat jaar kreeg hij van hogerhand de toestemming om een gasmotor van 20 P.K. te installeren in zijn bedrijf.
Het is niet bekend hoelang de oude graan- en moutwatermolen bleef werken. Met het wegvallen van de kleine brouwerijen na W.O. I en tegelijk de opkomst van semi-industriële maalderijen, de moeilijke jaren tijdens het Interbellum en W.O. II, kreeg

[32] SAGer, *Notulen van de gemeenteraad van Geraardsbergen 1881-1888*, gemeenteraadszitting van 5 september 1884; De glasplaat was afkomstig van de privé-collectie van Dr. Brecx op de Grote Markt te Geraardsbergen (vermoedelijk genomen door notaris Désiré Declercq (1842-1923), die als fotograaf bedrijvig was tijdens de jaren 1874-1905). Er werd in 1983 een afdruk gemaakt door D. Surdiacourt, die over de afgebeelde locatie dezelfde mening is toegedaan.

het familiebedrijfje het hard te verduren. Toen handelaar Louis-François De Ceuleneer in 1950 de site erfde, bleef nog weinig over van de vroegere glorie. In 1956 vonden de ambtenaren van het Kadaster de gebouwen in sterk vervallen toestand[33]. Pas omstreeks 1965 viel het hele complex onder de slopershamer. Het was Jean Gryspeirt (1907-1986), koffiebrander te Geraardsbergen en verwant met de familie De Ceuleneer, die het terrein verwierf en er een autoboxcomplex liet neerzetten. In 1983 vond W.I.A.G.E.R. (Werkgroep voor Industriële Archeologie Geraardsbergen), waarvan de auteur van dit artikel deel uitmaakte, op de site langs de Molenbeek nog natuurstenen funderingen waar ooit het oude waterrad van de "Dutsemolen" heeft gestaan. Inmiddels vond een grondige sanering plaats van de beek en werden de oevers verstevigd met schanskorven. In maart 2003 waren alle sporen van de vroegere molensite volledig verdwenen *(afb. 15)*.

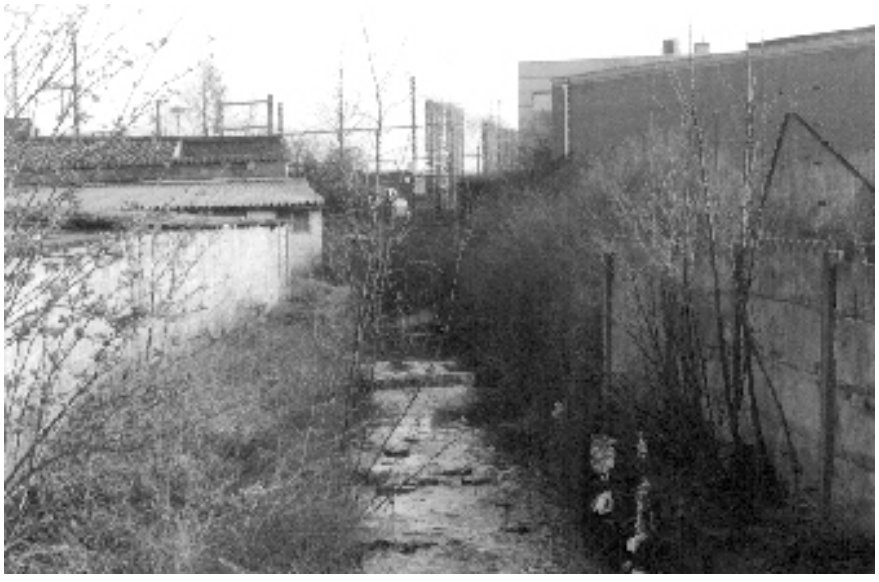

Afb. 15: Zicht op de Molenbeek waar voorheen de watermolen van de familie De Ceuleneer stond (april 2003). Vergelijk deze foto met afb. 14.

6.4. Boelarestraat

De stoomwatermolen, gelegen op een braakliggend perceel nabij de Dender in het bouwblok, gevat tussen de Boelarestraat en de Sint-Annastraat, was van een heel andere orde dan voorgaande molens. De bouwheer van deze molen (Sectie B 16[d], 40 m²) was de zogenaamde "*waterdokter"* Modeste De Cock (zie 6.2.) (*afb. 16*), die op 20 april 1839 het voormalige abtenhuis van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen had verworven. Afkomstig uit Lokeren, had hij zich door zijn huwelijk met Joanna Catharina Van Hoorde in 1834 in de Denderstad gevestigd. Daar ontpopte hij zich niet alleen als een uitmuntende politicus (hij droeg de burgemeesterssjerp van deze stad in 1854–1881), maar begon snel bekendheid te verwerven door zijn hydrotherapeutische praktijk die hij in het prelaatkwartier

Afb. 16: Modeste De Cock (1808-1881)

had ondergebracht. Op de benedenverdieping van dit gebouw liet hij een soort badinstelling inrichten en naar mate het aantal patiënten groeide werd ook de bovenverdieping omgevormd tot een soort hotel met afzonderlijke kamertjes om de talrijke patiënten een tijdelijk verblijf te bieden. Aangezien hij de zieken trachtte te genezen met een waterkuur, moest zijn instelling permanent beschikken over grote hoeveelheden water. Aanvankelijk kon hij gebruik maken van het water, dat door het afdammen van de vroegere abdijvijvers, via ondergrondse loden buizen naar zijn zogenaamde "*Etablissement Hydrosudopathique*" kon geleid worden.
Door het ongekende succes werd De Cock in de loop der jaren genoodzaakt op zoek te gaan naar een supplementaire waterbron. Na de kanalisatiewerken aan de Dender tijdens de jaren 1865-1870, zag hij de kans water aan te voeren uit een waterloop met een meer regelmatig debiet[34]. Tijdens de gemeenteraadszitting te

[33] AKG, doc. 212, Ger., dl. 3, art. 1297; dl. 7, art. 2509; RAR, MGA Ger., C en I, nr. 2249; nr. 1101: het bedrijf van Oscar De Ceuleneer werkte nog in 1931 en werd toen aangedreven met een motor van 7 P.K..

Geraardsbergen op 21 juni 1872 werd hem de toestemming verleend een buis aan te brengen onder de Boelare- en de Sint-Annastraat van de Dender naar het abtenhuis[35]. Eenmaal deze vergunning op zak, kon hij zijn bouwplannen realiseren.
Op 2 juni 1874 vroeg hij aan het Oost-Vlaamse Provinciebestuur de autorisatie om in een nieuw op te richten gebouw in een tuin nabij de Dender een stoommachine van 6 P.K. (constructeur: Falckenburg uit Gent, fabrieksmerk: Flayward Tyler uit Londen) en een dito ketel van 6 atm te plaatsen (constructeur van het plaatijzer: E. Dumont et Cie uit Châtelineau, van de ketel: Duez frères uit Gent). Dit stoomhuis (door De Cock omschreven als *"maisonnette"*) onder een zadeldak had een rechthoekig grondplan en in de voorgevel zat een oculus boven een korfboogdeur (*afb. 17*). Het gebouw staat in het Archief van het Kadaster aangeduid als *"stoomwatermolen*". Modeste De Cock kreeg van hogerhand toestemming op 23 oktober 1874 mits de eis dat de schoorsteen 15 meter hoog zou zijn. Met de nieuwe molen kon De Cock 9 hectoliter rivierwater (per minuut?) oppompen en langs de voornoemde leiding voortstuwen naar zijn badinrichting[36]. De hele installatie moet vermoedelijk niet lang gewerkt hebben. Op 22 maart 1878 verscheen de *"wonderdokter"* voor een laatste maal op een zitting van het schepencollege. Geveld door een slepende ziekte, stierf hij op 4 augustus 1881. Met zijn dood en zonder opvolging verdween ook zijn hydrotherapeutische praktijk. De stoomwatermolen aan de Boelarestraat kreeg een agrarische functie. Met het uitbreken van W.O. I in 1914 werd het gebouw gesloopt. Alle loden en koperen boven- en ondergrondse leidingen en installaties werden door de Duitse bezetter afgebroken voor de recuperatie van het metaal[37].

Wordt vervolgd...

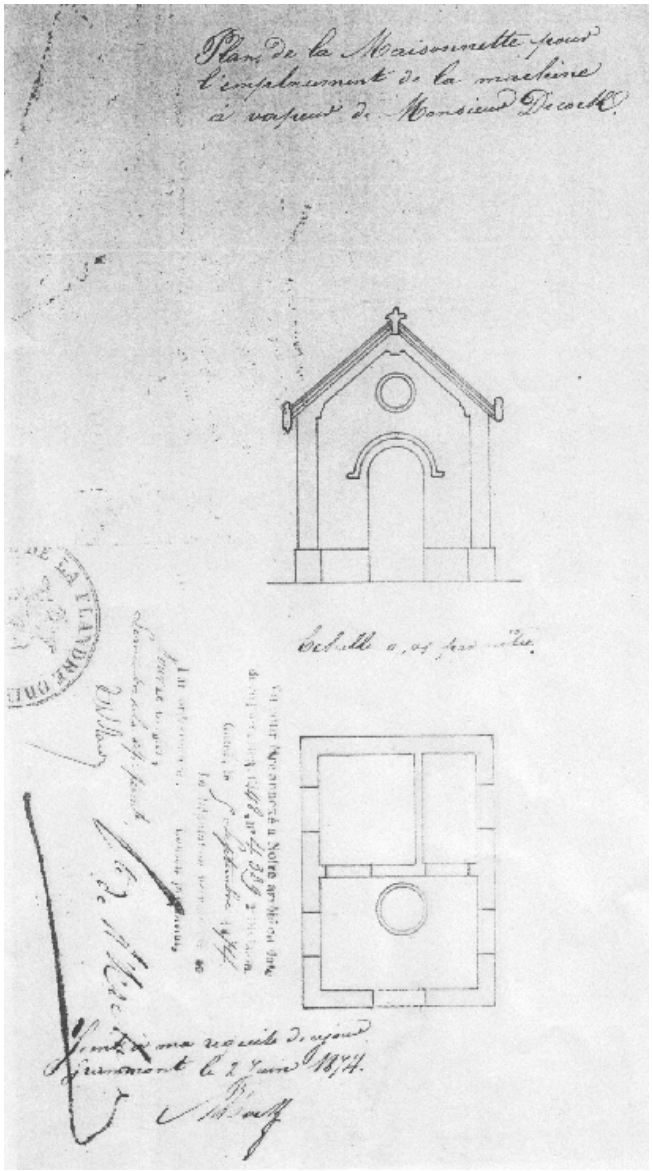

Afb. 17: Grondplan en vooraanzicht van de stoomwatermolen, ingediend door M. De Cock, d.d. 2 juni 1874

[34] M. VAN KERCKHOVEN, *Noemenswaardige mannen en vrouwen uit het rijke verleden van Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 1977, pp. 38-47; M. PIETERAERENS, *De Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen: een bouwgeschiedenis*, in *Het Land van Aalst*, jg. 34, 1982, nr. 4, p. 197-200; AKG, doc. 212, Ger. dl. 3, art. 851v.

[35] SAGer, *Notulen van de gemeenteraad van Geraardsbergen 1870-1875.*

[36] RABW, *Provinciebestuur vanaf 1870*, nrs. 2/4314/111, 2/4660/12.

[37] SAGer, *Notulen van het College van burgemeester en schepenen van de stad Geraardsbergen 1861-1886*, A. VAN LUL, *Een Geraardsbergse Waterdokter in de 19de eeuw*, in *Het Land van Aalst*, jg. 8, 1956, p. 18-19; AKG, doc. 212, Ger., dl. 4, art. 851v.